

րիթի հրատարակած յունարէն վարքը՝ արարելէնին բնադիրն է: Բայց յունարէն այս նորագիւտ վարքը կը հերքէ Ն. Մառի ենթադրութիւնները, ինչպէս զայն հրատարակողը լիով ցոյց տուած է⁶⁸, եւ ճամբան կը բանայ լաւագոյն կերպով օգտագործելու զայն՝ Ս. Գրիգորի պատմութեան համար:

Ս. Գրիգորի յունարէն վարքը կը սկսի անմիջապէս սուրբին վկայաբանութեամբ, կը պատմէ Հռիփսիմեանց նահատակութիւնը, եւ հուսկ՝ Հայոց դարձի պատմութիւնը կ'ընէ, ուր մանրամասնօրէն կը նրկարագրէ Գրիգորի զէպի Կեսարիա ճամբորդութիւնը, անոր ձեռնադրութեան պարագաները եւ վերադարձը, կը պատմէ Տրդատի այցելութիւնը Կոստանդիանոս կայսեր, եւ կը վերջացնէ Արիստակէսի դահակալութեամբ: Յունարէն այս վարքը՝ համեմատելով հայերէն Ազաթանգեղոսի պատմութեան հետ՝ ունի մեծ եւ կարեւոր տարբերութիւններ, թէեւ երկուքն ալ միեւնոյն զէպերն են որ կը պատմեն. այնպէս որ կարելի չէ բռնել թէ մէկը միւսին թարգմանութիւնն ըլլայ: Այսպէս, յունարէն վարքին մէջ, Ս. Գրիգորի վկայաբանութիւնը շատ համառօտ է՝ նկատմամբ հայերէնին, որ երկար նրկարագրութիւններով եւ աղօթքներով կը ճոխանայ. նմանապէս Հռիփսիմեանց նահատակութեան պատմութիւնը աւելի համառօտ է յունարէն վարքին մէջ: Բայց Հայոց դարձի պատմութեան մասին մէջ՝ յունարէն վարքը աւելի ճոխ է եւ մանրամասնութիւններով լեցուն. մանաւանդ Գրիգորի զէպի Կեսարիա ճամբորդութեան նկարագրութեան մէջ, ուր յունարէն վարքին տուած մանրամասնութիւնները՝ զէպերուն ծանօթ հեղինակ մը կը յայտնեն, մինչ հայերէնը համառօտած եւ կամ ընդհանուր բացատրութիւններով գոհացած է: Ահա այս մասին մէջ է որ յունարէն վարքը նորութիւններ կը բերէ հայերէն Ազաթանգեղոսի պատմութեան վրայ, եւ

ցոյց կու տայ որ հոն պահուած է հարազատ պատմութիւնը, ինչպէս պիտի տեսնենք քիչ վերջ:

Յունարէն վարքն ալ, Պրոֆ. Կարիթի ուսումնասիրութեան համաձայն, թարգմանութիւն մըն է՝ հայերէն բնագրի մը վրայէն կատարուած, իսկ թարգմանիչը յոյն մըն է, անտեղեակ հայերէն լեզուի նրրութիւններուն: Այսպէս, յարգելի հեղինակը բազմաթիւ վկայութիւններով կը ցուցնէ յունարէն վարքին մէջ գոյութիւն ունեցող հայաբանութիւններ⁶⁹. օրինակի համար յիշենք որ աղօթքս առնեմ եւ ի խրդիր լիմիմ սասցուածքները թարգմանուած են ստրկօրէն եւ յունարէնի բոլորովին խորթ ձեւերով. παρόχλησιον προσάγειν, δι' ἐρεύνης γίνεσθαι: Նմանապէս յատուկ անուններու տառադարձութիւնները եղած չեն յունական ձեւերու համաձայն, այլ կը պատկերացնեն հայերէն ձեւերը. երկու պարագաներու մէջ, թարգմանիչը սեռական հոլովները իբր ուղղական առած՝ կրկին սեռականի վերածած է, Μοχαδών, Ταϊδών. (Մոկաց, Տայոց). ինչ որ յայտնի կը ցուցնէ թէ օտար մըն էր հայերէն լեզուին հանդէպ:

Արդ, նկատած որ յունարէն այս վարքը մեր Ազաթանգեղոսի պատմութեան բաղադատմամբ՝ ունի կարեւոր տարբերութիւններ, եւ երկրորդ՝ որ յունարէն վարքը թարգմանութիւն մըն է հայերէն բնագրի մը, պէտք է եզրակացնել թէ գոյութիւն ունեցած է Ազաթանգեղոսի պատմութեան տարբեր խմբագրութիւն մը, որմէ թարգմանուած է յունարէնը:

Պատմական արժէքը եւ ժամանակը

Մեր հարցին քննութեան համար կարելի է անդրադառնալ յունարէն վարքին պատմական արժէքին վրայ. որովհետեւ, ինչպէս ըսինք, Ն. Մառ որ ծանօթ էր անոր՝ արարելէն վարքին ճամբով, շատ նսեմացուցած էր անոր արժէքը, նկատե-

լիով զայն է. դարու խմբագրութիւն մը: Տեսնենք անոր ենթադրութիւնները:

1. — Ն. Մառ իր գտած արարելէն վարքին հրատարակութեան առթիւ՝ Ազաթանգեղոսի պատմութեան կազմութեան շուրջ, յայտնած է հետեւեալ գաղափարը, որ զխոնականներու մօտ երկար առէն ընդունելութիւն գտած էր:

ա) Ս. Գրիգորի մասին եղած նախնական խմբագրութիւն մը, Գ. դարու յուսուէր ուղղափառի մը կողմէ կազմուած, եւ հեղինակը՝ թերեւ Ազաթանգեղոս կամ Մեսրոպ Տարօնեցին եղած է: Այս խմբագրութիւնը մեղի չէ հասած: Թարգմանուած ըլլալու է յունարէնի եւ անկէ օգտուած գուցէ Գէորդ, արարներու եւ պիսկոպոսը, 714ին:

բ) Երկրորդ խմբագրութիւն մը ձեւացած է է-Ը. դարերուն, զոր Ն. Մառ կը կոչէ Քաղկեդոնական խմբագրութիւն, որովհետեւ կը համարի՝ թէ հեղինակը կամ խմբագիրը Տայոց գաւառէն հայ քաղկեդոնական մը եղած է: Այս խմբագրութիւնը մնացած է յունարէնի վրայէն թարգմանուած արարելէն վարքին մէջ, զոր ինք գտած ու հրատարակած է: Մառ կը համարի որ անոր վրացերէն թարգմանութիւնն ալ գոյութիւն ունենալու է:

գ) Հուսկ երրորդ խմբագրութիւն մը, կազմուած Ը. դարուն, որ է այժմեան մեր ունեցած Ազաթանգեղոսի հայերէն պատմութիւնը, զոր ինք ազգային խմբագրութիւն կը կոչէ: Ասոր յունարէն թարգմանութիւնն ալ կայ եւ հրատարակած է Լակարտ⁷⁰:

2. — Պրոֆ. Կարիթի գտած ու հրատարակած յունարէն վարքը կը համապատասխանէ Ն. Մառի Բ. կամ Քաղկեդոնական կոչած խմբագրութեան, որովհետեւ անոր գտած արարելէն վարքին յունարէն բնագիրն է սա: Սակայն կրնայ հարց դրուիլ, թէ քննելով յունարէն վարքը՝ կարելի՞ է մնալ Մառի եզրակացու-

թիւններուն վրայ. այսինքն՝ համարել թէ ան կազմուած ըլլայ է-Ը. դարերուն, Տայոց գաւառի մէջ՝ հայ քաղկեդոնականէ մը: Այս հարցը դրած ու քննած է Պրոֆ. Կարիթ, եւ լիով փաստած է թէ Մառի ապացոյցները զուտ երեւակայական են: Այսպէս, Ն. Մառ խմբագրելէն Տայոց գաւառէն ըլլալը գուշակած է տեղագրական անուններու վերջաւորութիւններէն, որոնք իբրեւ թէ էթի կամ իթի վրացական վերջաւորութեամբ կազմուած ըլլային: Յունարէն բնագիրը ցոյց կու տայ որ Մառի ենթադրութիւնը հիմնուած է արարելէնի սխալ ընթերցումներու ենթադրեալ ուղղումներուն վրայ: Խմբագրելէն քաղկեդոնական ըլլալուն ի նպաստ բերած բոլոր փաստերը չնչին են, եւ եթէ ապացոյցի ոյժ ունենային՝ պէտք էին փաստել որ ազգային կոչուած խմբագրութիւնն ալ քաղկեդոնականէ մը կազմուած է, ինչ որ Մառի մտածութեան ու ենթադրութեան ճիշտ հակառակն է: Իսկ ժամանակի տեսակէտէն ալ՝ Մառի ենթադրութիւնը շատ անյաջող է. վասնզի Պրոֆ. Կարիթ նկատել տուած է որ մեր այժմեան Ազաթանգեղոսի հայերէն պատմութիւնը, Մառի համաձայն կազմուած Ը. դարուն, արդէն ծանօթ է Չ. դարուն սկիզբը. որովհետեւ «կնիք հաւատոյ» կոչուած հաւաքածոյին մէջ երկար մէջբերումներ կան անկէ: Ուստի զայն կանխող խմբագրութիւնը պէտք էր աւելի կանուխ ըլլար: Պրոֆ. Կարիթ, որ Մառի ենթադրութիւնները լաւ մտղէ անցուցած է, կ'եզրակացնէ. «Արարելէն վարքին խմբագրութեան ծագումը գտնելու համար՝ Ն. Մառ. տեղեւորած է շատ հանձարեղ գրութիւն մը, ի յառաջագունէ ընդունելի, ուր ամէն ինչ լաւ շարկուած է. բայց միակ պակասութիւնը ան է որ բոլորովին պարապի վրայ հիմնուած է»⁷¹:

3. — Ազաթանգեղոսի կազմաւորման շուրջ Հ. Ներսէս Ակիմեան ալ յայտնած է իր կարծիքը, որ աւելի ուղիղ եւ հաւա-

68. Կարիթ, անդ, էջ 336-353:

69. Կարիթ, անդ, էջ 246-260:

70. Մկրտուքիւն Հայոց: Անդ, էջ 127:

71. Կարիթ, անդ, էջ 350:



1601-41

նական կը թուի ըլլալ: Մեծարդոյ Հայրը կը զանազանէ երկու խմբազրուութիւններ. մին Ե. դարուն եղած, իսկ միւսը՝ Զ. դարուն: Ահա իր խօսքերը. «Ազաթանդեղոսի մատենանը, ինչպէս ուշադիր ընթերցումը զգալ կու տայ, երկու խմբազրուութիւններու գործ է. այսինքն՝ Գրիգորի պատմութիւն, որ գրուած է Ե. դարու կէսին, եւ Գրիգորի գիրք, որ առաջնոյն հիման վրայ խմբազրուած կամ ընդլայնուած է Ազաթանդեղոս անունին տակ»⁷²: Դ. Փարպեցի իր թուղթին մէջ կը ճանչնայ Ա. խմբազրուութիւնը: Սակայն մեր այժմեան Ազաթանդեղոսը Բ. խմբազրուութիւնն է, կեղծուած Զ. դարու սկիզբները, 492էն վերջ, Ս. Գրիգորի նշխարներու յայտնութեան առիթով, հոռոմէական Հայաստանի մէջ: Այս խմբազրուութեան ժամանակը որոշելու համար Հ. Ակինեան հետեւեալ կոտանները կը դնէ⁷³.

ա) Հեղինակը օգտագործած է Կորինթի «Վարք Մաշքոց»ի գրութիւնը, որ 442ի տետները գրուած է:

բ) Գրիգորի տեսիլը յօրինուած է վարդանանց պատերազմէն վերջ:

գ) Ղեւոնդիոսի, Կեսարիոյ մետրապոլիտի թուղթին հետեւեալ տեղիքը, « Եւ հաստատեալ կացցէ վկայութիւն ի մէջ երկոցուց կողմանցս, զի պարգեւաբաշխութիւն նորոյ քահանայապետութեանդ ձերոյց նահանգիդ առ ի մէջ կացցէ անշարժ յեկեղեցւոջս Կեսարու, ուստի եւ հանդերձեցաւ ձեզ պատրաստեալ փրկութեան ձեռնադրութիւն. որով անպական պարգեւք խորհրդոյն ձեզ բաշխիցին վկայեալ աջովդ», կ'ենթադրէ յետ մահուան Սահակայ (439) մինչեւ դարուն վերջը կաթողիկոսներու ձեռնադրութեան խնդրը: Ազաթանդեղոս պաշտպան կը կանգնի հին սովորութեան... տեսութիւն մը որ առաւելագոյն Հոռոմէական Հայաստանի եպիսկոպոսներու յատուկ ըլլալու է:

դ) Ա. Գուտաճիղի անդրադարձութիւնը իւրացնելով՝ կ'օգտագործէ Ազաթանդեղոսի մէջ Ս. Գրիգորի խօսքերը իր մարմնոյն մասին՝ թէ Որ բարձրացուցանէ ըզխոնարս իւրով մարդասիրութեամբն յայն յանապառ եւ յանվախեան հատուցմունսն, յանկէտ եւ յանժամանակ, յանթիւ յաւուրն ընտրութեան դարին մտելոյ եօթներորդին, իբրեւ հանգուցանէ զամեանայն վաստակաւորսն իւր եւ պարգեւեսցէ իւրով մեծութեամբն»: Հոս կը շեշտուի - կը յարէ Հ. Ակինեան - բարձրացումն խոնարհ Գրիգորին. յաւուրն ընտրութեան դարին մտելոյ եօթներորդին, իբրեւ հանգուցանէ զամեանայն վաստակաւորսն: Կ'ակնարկուի է. դարը Ամին աշխարհի ըստ Բիւզանդական տոմարին, որ իր ըսկիզբն ունի նախ քան զԲրիտանոս 5508 տարի, որով իր Զ. դարն բոլորելով կը մտնէ է. դարը, այն է 6000, փրկչական 491 Սեպտեմբերին: «Իբրեւ հանգուցանէ զամեանայն վաստակաւորսն» նկատի առնուած է 491/2 տարին, որ սերտիւ կապ ունի Գրիգորի նշխարաց յայտնութեան եւ ի Թորդան ի հանդիստ փոխադրութեան հետ»⁷⁴:

Ս. Գրիգորի նշխարներուն զիւտը տեղի ունեցած է 492ին, Հոռոմէական Հայաստանի մէջ. այդ առիթով, կ'ըսէ Հ. Ակինեան, կեղծուած է Ազաթանդեղոսի գիրքը, իբր Գրիգորի գիրք: Բայց առիկա Մեծ Հայքի մէջ ծանօթացաւ 602էն վերջ, երբ երկու բաժինները միացան: Առաջին անգամ Կոմիտաս կաթողիկոսի ձեռքը կը տեսնուի⁷⁵:

Հ. Ակինեանի այս ենթադրութիւնը ճիշտ ու հաւանական կը թուի ըլլալ, մանաւանդ երբ նկատենք՝ որ ներկայիս կան իրապէս Ազաթանդեղոսի պատմութեան երկու տարբեր խմբազրուութիւններ. հայերէն խմբազրուութեան ժամանակի որոշումին համար բերուած փաստերն ալ համոզիչ կը թուին:

72. Ակինեան, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, Հանդ. Ամս. ԿԳ (1949), Թ. 4-12 (Միտթար Տօնագիրք) էջ 44:

73. Անդ, էջ 12-14:
74. Անդ, էջ 14:
75. Անդ, էջ 19:

4. — Կը մնայ այժմ ստուգել յունարէն եւ արաբերէն վարքին մէջ երեւոյց խմբազրուութեան ժամանակը: Արդեօք կարելի է իսկոյն հետեւեցնել թէ ասոնք կը պատկանին նախնական խմբազրուութեան, թէ ընդհակառակն հայերէն Ազաթանդեղոսի պատմութեանն վերջ խմբազրուած ըլլալու են:

Համեմատութիւն մը ընդմէջ երկու խմբազրուութիւններուն՝ մեզ բերաւ այն համոզումին, որ յունարէն վարքին մէջ երեւոյց խմբազրուութիւնը աւելի նախնական ըլլալու է քան հայերէն Ազաթանդեղոսը. եւ հետեւաբար ան կը համապատասխանէ Հ. Ակինեանի Ա. խմբազրութեան, կազմուած Ե. դարուն: Վասնզի բոլոր այն նշանները՝ զորս Հ. Ակինեան բերած է Բ. խմբազրութեան կամ հայերէն Ազաթանդեղոսի ժամանակը որոշելու համար՝ բացակայ են յունարէն վարքին մէջ: Այսպէս.

ա) Յունարէն վարքին մէջ բոլորովին բացակայ են Կորինթի «Վարք Մաշքոցի» գրքին եղած փոխառութիւնները, որոնք այնքան առատ են հայերէն Ազաթանդեղոսի մէջ:

բ) Գրիգորի տեսիլը շատ համառօտ է յունարէն վարքին մէջ, եւ թէպէտ կայ սեւցող ոչխարներու հատուածը, ուր կը նշմարուի վարդանանց դէպքին ակնարկը, սակայն ժամանակի որոշման կողմէն արդեւ չէ Ա. խմբազրութեան նախնականութեան:

գ) Ղեւոնդի նամակը՝ ուղղուած Տրդատի, յունարէն վարքին մէջ ալ կայ, առանց այն պարբերութեան՝ ուր կը տեսնուի կաթողիկոսական ընտրութիւններու հարցը:

դ) Հուսկ Ս. Գրիգորի խօսքը իր մարմնին մասին՝ թէ « Յաւուր ընտրութեան նին մտելոյ Եօթներորդի, իբրեւ հանգուցանէ զամեանայն վաստակաւորսն », ուր կը նշմարէ Հ. Ակինեան անոր նշխարներու գիւտի եւ փոխադրութեան ակնարկը, բացակայ է յունարէն վարքին մէջ:

Հետեւաբար կրնանք եզրակացնել՝ թէ

յունարէն վարքը, որ կ'ենթադրէ հայերէն բնուէր մը, չի պատկանի Բ. խմբազրութեան, այլ աւելի նախնական խմբազրութիւն մը ըլլալու է: Բ. խմբազրութեանն վերջ զնելը չի բացատրեր՝ թէ ինչպէս բացակայ են ճիշտ այն հատուածները, որոնք Ազաթանդեղոսի ժամանակը կը յետաձգեն մինչեւ Զ. դար: Այսպէս Կորինթի եղած յարմարցումները՝ Ազաթանդեղոսի մէջ՝ յայտնի կը ցուցնեն թէ ուշ ժամանակի խմբազրութիւն մը գործն է. իսկ այդ յաւելումներու բացակայութիւնն ալ յայտնի կ'երպով կ'ապացուցանէ մեր խմբազրութեան նախնականութիւնը:

* * *

Որոշելով յունարէն վարքին ո՛ր խմբազրութեան պատկանիլը, եւ անոր քիչ թէ շատ նաեւ ժամանակը, ըստ ինքեան ստուգած չենք ըլլար անոր պատմականութիւնը: Սակայն այնու որ ան Ե. դարու խմբազրութեան կը պատկանի, աւելի վստահութեամբ կրնանք անոր մօտենալ. վասնզի այդ դարու խմբազրոյն ալ, շարադրելու համար զայն, ձեռքի տակ ունեցած ըլլալու է պատմական աղբիւրներ: Արդէն բոլոր բանասէրներն ալ կ'ընդունին թէ Ս. Գրիգորի պատմական վարք մը գոյութիւն ունեցած է, որ հիմ ծառայած է յաջորդ խմբազրութիւններու: Ն. Մառ, ինչպէս տեսանք, կ'ենթադրէր նախնական խմբազրութիւն մը, Գ. դարու յունասէր ուղղափառէ մը գրուած, որ մեզի չէ հասած: Իսկ Հ. Ակինեան, այժմեան Ազաթանդեղոսի խմբազրոյն համար կ'ըսէ՝ թէ «ինք պաշտօնական վաւերացութեան օգտուած է. տուած է Տրդատի, Դիոկղետիանոսի, Ղեւոնդիոսի հրովարտակները»⁷⁶: Արեղեան ալ Ազաթանդեղոսի նախնական խմբազրութեան համար. «Իտ եղել է Ս. Գրիգորի մի վարք, հաւանօրէն Գ. դարու մի գործ, մի համառօտ պատմութիւն Ս. Գրիգորի, պատմական արժէք

76. Անդ, էջ 11:

ունեցող մի երկ, որից օգտուել է հեղինակին իր գործը խմբագրելիս»⁷⁷ :

Այսօր իսկ ուշադիր ընթերցող մը կ'անդրադառնայ Ադաթանդեղոսի մէջ պատմական եւ վաւերական մասեր. այսպէս, Ս. Գրիգորի դէպի Կեսարիա ճամբորդութիւնը եւ հոն ձեռնադրութեան նկարագրութեան անմիջականութիւնը եւ թարմութիւնը զգալ կու տան հեղինակին աւանատես ըլլալը : Բայց երբ միեւնոյն հատուածը կարգանք յունարէն նորագիւտ վարքին մէջ, շատ աւելի զգալի կը դառնայ այդ անմիջականութիւնը. հոն տըրուած մանրամասնութիւնները՝ անձերու, տեղերու եւ երկրորդական համարուած պարագաներու մասին, յայտնի կը ցուցնեն թէ այդ տողերը գրողը ներկայ մը եւ աւանատես մը եղած է :

Արդ, Ադաթանդեղոսի պատմութեան թէ՛ յառաջաբանին եւ թէ՛ վերջաբանին մէջ յաճախ կրկնուած գաղափար մը կայ՝ թէ հեղինակը աւանատես եղած է իր պատմածներուն, եւ ոչ թէ ի հին համբաւուց տեղեկացեալ : Այս գաղափարը այնքան կրկնուած է՝ որ տարակուսել կու տայ ընթերցողին անոր անկեղծութեան մասին, մանաւանդ երբ արդէն ծանօթ է նոյն բանաձեւերուն՝ Կորնիւնի « Վարք Մաշթոցի » գրքէն : Սակայն կարելի է բացարձակօրէն ըսել թէ Ադաթանդեղոսի խմբագրելը ուղած ըլլայ յայտնի կերպով ստել եւ ինքզինքը աւանատես ներկայացընել՝ առանց երբեք եղած ըլլալու : Անշուշտ ան իր ազբիւրին մէջ գտած է բացատրութիւն մը եւ զայն ընդլայնած ու կրկնած է, համաձայնեցնելով՝ իրեն առաջնորդ ընտրած Կորնիւնի գրքին բանաձեւերուն : Եւ իրապէս, այսօր, ունենալով յունարէն վարքի նախնական խմբագրութիւնը, կը տեսնենք որ հոն հեղինակը՝ պարզ բայց յայտնի խօսքերով կը խոստո-

վանի թէ իր պատմածներէն մաս մը տեսած է, իսկ ուրիշ մաս մըն ալ լրած է հաւատարիմ անձերէ : Ահա իր խօսքերը. Ταῦτα πάντα συνεγραψάμεν ἀληθῆ, τοῖς μὲν συνῶν καὶ αὐτόπτῃς γενόμενος, τὰ δὲ βεβαία ἀκοῆ δεξάμενος, ὅπως ἐξ ἡμῶν οἱ μὲθ' ἡμᾶς λαβόντες ἐκ τῶν γενομένων ἀγαθῶν καὶ ἐναρέτων πράξεων ἑαυτοῦς ἐκπαιδεύσωσιν ἐν εὐσεβεῖ πολιτεία, καὶ τῷ ὤντι Θεῷ εὐάρεστοι γενώμεθα. «Այս բաները գրեցինք ճշմարտութեամբ, ոմանց ներկայ եւ աւանատես եղած ըլլալով, իսկ ուրիշներ լսելով հաւատարիմ անձերէ, որպէսզի մեզմէ վերջ եկողները մեզմէ առնելով բարի եւ առաքինի գործերու (յիշատակը)՝ կրթեն իրենք զիրենք բարեպաշտութեան մէջ. եւ կենդանի Աստուծոյ բարեբանող ըլլան»⁷⁸ :

Այս պարզունակ խօսքերը համեմատելով այժմեան Ադաթանդեղոսի ճոռմարանութիւններուն հետ՝ կը զգանք հարազատութեան շունչը, եւ մեզի կը ներշնչեն հաւատք՝ ընդունելու թէ Ս. Գրիգորի վարքը գրուած է իսկապէս աւանատեսէ մը : Այդ հարազատ վարքը այժմեան Ադաթանդեղոսին ո՞ր մասերը կը պարունակէր, ըստոյդ կերպով շնք վրնար ըսել. բայց հաւանօրէն Հայոց գարձի պատմութեան վերաբերեալ մասը իրապէս եղած ըլլալու է նախնական վարքը Ս. Գրիգորի, որուն միացուցած են յետոյ անոր վկայաբանութեան եւ Հռիփսիմեանց պատմութեան մասերը, օգտագործելով նոյն ժամանակ ծանօթ ուրիշ վկայաբանական գրութիւններ, ինչպէս են Գուրիասայ եւ Ծմաւոնի վկայաբանութիւնը⁷⁹, Կիրակոսի եւ անոր մօրը վկայաբանութիւնները⁸⁰ : Սակայն պատմական կերպով հիմ ծառայած է Տըրզատի նամակը՝ ուղղուած Կեսարիոյ Ղեւոնդ եպիսկոպոսին, ուր էականին մէջ կը պատմուի ինչ որ գիտենք Ս. Գրիգորի

77. Արեղեան Մ. Հայոց հին գրականութեան պատմութիւն. Պէտրութ, 1955, Ա. էջ 169-170 :
78. Կարթթ, անդ, էջ 116 :
79. Գ. Տէր Մկրտչեան, Ագաթանգեղոսի աղբիւր-

ներից, Յիշատակ դատակնեց Գորիա եւ Ծմաւոնի. Վաղարշապատ, 1896, էջ 92 :
80. Ակիւնեան, Վկայաբանութիւն սրբոյն Կիրակի (Կիրակոսի) եւ մօր նորա Աննայի, Հանդ. Ամս. ԿԲ (1948), էջ 129-155 :

չարչարանքներու եւ Հռիփսիմեանց մասին : Այս խմբագրութիւնը եղած է Ե. զարուն, Խոսրովի եւ Տրզատի վերաբերեալ պատմութեան յաւելումներով : Այս խմբագրութեան ներկայացուցիչ են յունարէն նորագիւտ վարքը եւ անոր արարներէն թարգմանութիւնը, որոնք չեն պարունակեր Տրզատի վերաբերեալ պատմական մասերը :

Հետեւաբար այժմ մեր ձեռքին տակ ունինք Ս. Գրիգորի հարազատագոյն վարք մը, որուն կրնանք մօտենալ աւելի վստահութեամբ, եւ օգտագործել զայն՝ Ս. Գրիգորի ձեռնադրութեան պարագաները եւ թուականը ստուգելու :

Ս. Գրիգորի նամագրութիւնը դէպի Կեսարիա, ըստ յունարէն վարքին.

Ըսինք թէ յունարէն նորագիւտ վարքը Ս. Գրիգորի դէպի Կեսարիա ճամբորդութիւնը նկարագրելու ատեն՝ շատ աւելի մանրամասնութիւններ կու տայ, քան հայերէն այժմեան Ադաթանդեղոսի պատմութիւնը. եւ այդ մանրամասնութիւններուն մէջ կ'երեւին հեղինակին աւանատես եղած ըլլալու նշանները : Այդ մանրամասնութիւններէն ոմանք կը ծառայեն նաեւ ճշտելու Ս. Գրիգորի ձեռնադրութեան թրուականը : Ուստի այդ հատուածը քիչ մը աւելի երկար պիտի մէջբերենք.

« Իշխանները պատրաստ էին Ս. Գրիգորի հետ Կեսարիա մեկնելու : Եւ թագաւորը շատ ընծաներ ու կերակուր տուաւ անոնց՝ որպէսզի ընծաները Պատրիարքին եւ սուրբ եկեղեցւոյ պաշտօնեաներուն նուիրեն, ինչպէս նաեւ քաղաքին իշխաններուն : Իսկ կերակուրը (պիտի ծառայէր) նամբու ընկերակուրը (պիտի ծառայէր) նամբու ընկերակուրը եւ կեսարիա քաղաքին մէջ : Նմաբացիին եւ կեսարիա քաղաքին մէջ : Նմաբացիին իշխաններն ալ իրենց հետ գանձեր եւ ընծաներ առին :

Ապա ոսկիապատ եւ յարզի քարերով զարդարուած արքայական կառքի վրայ բազմեցուցին Ս. Գրիգորը, եւ վերոյիշեալ իշխանները սուրբին հետ միասին մեկնեցան Կեսարիա քաղաքը : Արտատագ Մա-

միկոնէից նահապետը եւ Ամենայն Հայոց սպարապետը առաջնորդ էր. ան սահմանած էր քանի մը հոգի եւ առջեւէն զրկած էր գանոնք՝ որ ամէն քաղաքի եւ գիւղի մէջ պատրաստեն կերակուրը եւ հարկաւորը, վասնզի 30.000 միւսները կը հետեւէին իշխաններուն, եւ բազմաթիւ հետեւակներ ալ անոնց կը սպասաւորէին :

Բոլոր քաղաքներու մէջ մարդիկ, կիներ եւ տղաներ լսելով թէ Գրիգոր Քրիստոսի վկան Կեսարիա կ'երթայ՝ հովի ըլլալու Հայոց ազգին եւ ժողովուրդին, գոր Աստուծոյ ծանօթութեան դարձուցած է, ջանքերով ընդառաջ կ'ելլէին անոր տեսութեան. նմանապէս քահանաներ մեծ խանդավառութեամբ սուրբին կու գային՝ գլխաւորած օրհնելով եւ փառաւորելով :

Սերաստացուց եպիսկոպոսը իր ընտրեալ կղերին հետ կը յորդորէր սուրբը՝ որ շատ օրեր մնար իրենց քաղաքին մէջ. իսկ անոնք պատանխանելով թէ դարձին կը կատարեն (անոնց փափաքը), երկու օր միայն մնացին եւ մեկնեցան Կեսարիա քաղաք :

Եւ համբար կը վագեր նախ քան սպասաւորները, որոնք զրկուած էին հարկաւորը պատրաստելու. իսկ քաղաքներէն եւ գիւղերէն տեսութեան եկողները կը գարմանային՝ լսելով եղածները, եւ գոհութիւն կը մատուցանէին Աստուծոյ որ գանոնք փրկած էր ամպարիշտ կուսուրթեան :

Արդ երբ մօտեցան Կեսարիոյ՝ պատգամաւորները զրկեցին Ղեւոնդիոս Արքեպիսկոպոսին եւ նոյն քաղաքի իշխանին, հարցընելու թէ ո՞ր պէտք էին օրեւանիլ, եւ շատ ոսկի զրկեցին ծախսերուն համար : Իսկ սուրբ Պատրիարքը իմանալով՝ կառավարիչին եւ միւս քաղաքացիներուն հետ ամէն ինչ ըրին անոնց տեղաւորման համար : Իշխաններէն իւրաքանչիւրը որոշեցին մեծ տուններու մէջ, իսկ Ս. Գրիգորը իր նուիրական եպիսկոպոսարանին մէջ բնակեցուց :

Եւ բոլոր քաղաքացիները, մեծ ու փոքրիկ, իրենց կիներով ու տղաքներով կա-

հոսքով իրոյստ բնութիւնը եւ բոլոր ժողովուրդին՝ խաղաղութիւն կենդանի Աստուծով եւ Տէր Յիսուս Քրիստոսէ եւ Ս. Հոգիէն, եւ ողջոյն Ղեւոնդիոս Մեծն կեսարիոյ արքեպիսկոպոսէս:

Դուք որ խրատուեցաք եւ ի գիտութիւն եկաք, որ մոլորած էիք եւ փրկուեցաք, որ մեռած էիք եւ կեանք ունեցաք, ուրախացէ՛ք եւ ցնծացէ՛ք միշտ, որովհետեւ մեր նախնիներն չարութեամբ, գործարարութիւններով հանդէպ ցոյց տուիք, եւ մեր եկած հարուածներով՝ ոգևորութեան ծանօթութեան դարձաք:

Վասնզի մեր գրութենէն եւ դրկած մարդերէն իմանալով ամէն ինչ՝ փառաւորեցինք Քրիստոսի շնորհքը, որ մեր վրայ փայլեցաւ սուրբ կոյսերու միջոցով, որոնք մեզմէ սպանուեցան՝ երբ տակաւին մոլորութեան մէջ էիք, բայց անոնք յաւատեանկան կեանք ժառանգեցին. նմանապէս Ս. Գրիգորի նահատակին մեզով, որ այնքան ու այնպիսի չարչարաններու համբերեց: Ասիկա մանկութենէն աստուածածանօթութեան մէջ սնած եւ բարիներու խնամքը ունեցած է, կրթուած է նաեւ աստուածաշունչ գրքերով եւ մեր մօտ գալով պահած Քրիստոսի հաւատքը, ու իր ընթացքը կատարելով Առաքելի խօսքին համաձայն՝ շահեցաւ պակար, եւ մեզ Աստուծոյ շնորհքին մասնակից ընելով իր վարդապետութեամբ՝ միացուց Աստուծոյ ընտրեալներուն:

Ձեր խնդրանքին վրայ՝ մեր նուաստութեամբ ասիկա նախկին պատերազմի (ἀρχιερωσύνης) աստիճանին բարձրացուցինք, գործողութեան մասին կոչած էր հաստատելու համար մեզ. եւ իբր բրտն (ἐπεθύσ) քահանայ) ամէն բան կատարեց մեր հանդէպ: Ընդունեցէ՛ք, ուրեմն, այս նախկին պատերազմ (ἀρχιερέα) իբր բարի հովիւ եւ իմաստուն վարդապետ:

Մենք ալ անդադար աղօթող ենք որ դուք անխոռով մնաք ողորդ հաւատքի մէջ, սիրէ՛ք զԱստուծո, հնազանդիք՝ Քրիստոսի շնորհքով մեզի տրուած նախկին (ἀρχιερέα) վասնզի այսպէս ընելով՝ մեզի

մերձանք պիտի ըլլաք, որ թէեւ մարմնով հեռու ենք, բայց հոգով մօտ ենք: Եւ բարին Աստուած եւ Միածին Որդին պահպանէ մեզ Հոգւոյն Սրբոյ մեզով՝ անխոռով մտքի մէջ եւ իր խաղաղութեամբ զօրացնէ հոգւով ու մարմնով »:

Ու մեկնելով ուրախութեամբ՝ հասան Սերաստիոյ նահանգը, այնտեղ որ Եռուղի (Τριόδα) կը կոչուի. հոն վրաններ հաստատելով հանգչեցան, չուզելով ներգրութիւն պատնասել քահանայի կամ զինքին մէջ: Իսկ բոլոր Սերաստացիները, իրենց Պետրոս սուրբ նախկինայսին եւ իշխանին հետ մեծ ուրախութեամբ քահանայի դուրս ելլելով ընդառաջ գացին: Եւ քահանայիներու խնդրանքին համաձայն՝ վեց օր հոն մնալէ վերջ, դարձան իրենց հայրենիքը: Ս. Գրիգոր քահանայն ու միանձնեալ առաջնապետ, որպէսզի Հայոց եկեղեցւոյն կողմ ընէ: Հետն ունէր նաեւ Պետրոսի ուղղուած սիւննադասական նամակը, գրուած Ղեւոնդիոս Պատրիարքէն, որպէսզի ըստ կանոնի զինքը պաշտօնապէս իր գահին վրայ բազմեցնէ:

Երբ ամէնքը Մեծ Հայոց աշխարհը հասան, մարդիկ ամէն կողմէ վազելով ընդառաջ ելան. եւ (որովհետեւ) ամէն քահանայ մէջ եկեղեցիներ շինուած գտան, հոն խաչեր կանգնելով եւ պատարագ ընելով մեկնեցան դէպի Տարօնի աշխարհը:

Հասնելով Աշտիշատ քահանայի տեղ մը կանգ առանք արքայական կառքը, որու մէջ նստած էին Ս. Գրիգոր եւ Ս. Պետրոս, հետեւին ունեւալով Երեւելի (= Երանելի) Յովհաննէս Մկրտչի եւ Ս. Աթանազիոսի նշխարները. ուստի մանչցան թէ հոն կ'ուզեն մնալ սուրբերը, եւ հրամայեցին իշխաններուն Ս. Յովհաննէս տունը շինել: Ու մինչդեռ կը շինէին մարգարեանոցը՝ անոնք կառքէն իջնելով մնացին Աշտիշատ քահանայի մէջ:

Բարձր տեղ մը Աստղիկի տանարը կարհրամայեցին ընկերացող իշխաններուն որ կործանեն (գայն) իրենց հետեւորդ զինուորներով եւ զինացիներու բազմութեամբ, որոնք մուրհեղ ունէին: Բայց երբ

անոնք գացին՝ ոչ դուրս կրցան գտնել եւ ոչ պատերը վար առնել:

Այս լսելով Ս. Գրիգոր, մեռել պատուական եւ կենսատու խաչը առած՝ զնաց ըստ սովորութեան տանարին հանդիպակաց կողմը եւ ծուր դնելով աղօթեց: Եւ ահա հով ելաւ ու ցրուեց տանիքի քարերն ու փայտերը եւ սրբազան անօթները, ու տանարին պաշտօնեաները տարաւ խոր անդունդի մէջ նետեց:

Իսկ երանելին Պետրոս, որ Ս. Գրիգորի հետ էր՝ տեսնելով զարմացաւ: Իսկ իշխանները ուրախութեամբ վերադառնալով կը խնդրէին մկրտուիլ: Երբ վերջացուցին սուրբերու վկայարանները, Յովհաննէս կարապետի եւ Մկրտչի եւ Աթանազիոսի վկային, յետ պաշտօնապէս բազմելու իր արքունի վրայ եւ ստանալու առաքելական արքունը, մկրտեց բոլոր իշխանները եւ անոնց կիներն ու տղաքը:

Իսկ Տրդատ քահանայը, Աշխէն քահանայի եւ հոսքով իրոյստ բնութիւնը հետ, եւ վրաց, Լազերու եւ Արմենից քահանայներով, սահմանապահ իշխաններով ու նահապետներով ընդառաջ ելան Ս. Գրիգորի եւ ողջունելով զինքը ու Ս. Պետրոսը՝ ընդունեցան բոլոր իշխանները: Ղեւոնդիոս սրբազանոցն Պատրիարքին սուրբ նամակն ալ ընդունեցաւ եւ կարգաց. վասնզի շատ հմուտ էր յունարէնի եւ լատիներէնի, դպրոց յառաջադրուելով՝ երբ Լիկիոնիս հռոմայեցի գործարարին եւ հիւպատին Բովսէրէր: Եւ Ղեւոնդի զրկած նամակը կը քարգամէր յունարէն բարբառէն դէպի հայերէն լեզուն: Եւ ամէնքը լսելով՝ մեծ խանդավառութիւն ունեցան ստանալու սուրբ մկրտութիւնը եւ մասնակից ըլլալու անպակաս հաղորդութեան:

Իսկ Ս. Գրիգոր եւ քահանայը շատ նրբութեամբ տալով Ս. Պետրոսի՝ արձակեցին զինքը»⁸¹:

Այս ընդարձակ մէջբերութիւնը ըրինք մօտէն ծանօթացնելու համար մեր ընթերցողներուն Ս. Գրիգորի ձեռնագրութեան ցողներուն Ս. Գրիգորի ձեռնագրութեան ցողը պարագաները, զոր յունարէն վարձ

ը կը պատմէ. եւ ապա ցոյց տալու համար հեղինակին ըրած նկարագրութեան թարմութիւնը եւ անմիջականութիւնը, որ յիշուած մանրամասնութիւններու մէջ կը նշմարուի եւ կը յայտնէ անոր ազանատես եղած ըլլալը, ինչ որ կը համապատասխանէ իր ալ վկայութեան:

Այս մանրամասնութիւններուն մէջ յիշու ենք Արտաւազը Մամիկոնեանի եւ Հայոց սպարապետին անունը, որ բացակայ է հայերէնին մէջ, գտնէ այս առթիւ: Ան է զուխը եւ կազմակերպողը ճամբորդութեան հակայ շարժումն, կազմուած 16 իշխաններէ, որոնց հետ է 30.000 զինուոր եւ բազմութիւն մը ծառաներու: Այս թիւին ճշտումն ալ, որ հայերէնի մէջ չըկայ, կը ցուցնէ հեղինակին ստոյգ տեղեկութիւնը. իսկ արարելէն թարգմանութիւնը 3.000 կը հաշուէ:

Կատարուած ճամբուն ընթացքը կրնանք գուշակել յունարէն վարքին տուած այն տեղեկութենէն՝ թէ նախ քան Կեսարիա հասնելը, կը հանդիպին Սերաստիա, ուր երկու օր միայն կը կենան՝ հակառակ եպիսկոպոսին եւ ժողովուրդին խնդրանքին: Ասիկց յայտնի կ'ըլլի որ անոնք բռնած էին արքայական մեծ ճամբան՝ որ Արտաշատը Մատաղայի կը կապէր, ու անկէ Սերաստիա անցնելով՝ կ'ըջնէր Կեսարիա: Այս ճամբուն հանդրուաններն ալ ծանօթ են Պետրոսի քարտէզին, զոր Մանանդեան մանրախոյզ քննութեամբ ճշտած է⁸²:

Կեսարիա ժամանումը շատ սուղաւորէք է: Կեսարացիները հողիւ լուրն առած՝ բազմութեամբ թափօր կազմած քաղաքէն դուրս կ'ելլեն մինչեւ չորրորդ սահմանաքարը կամ մոտացոյցը: Նկատելի է այս փոքրիկ մանրամասնութեան յիշատակութիւնը, որ հայերէնի մէջ բոլորովին անհետացած է իբրեւ երկրորդական պարագայ: Հոս է որ տեղի կ'ունենայ հանդիպումը Ս. Գրիգորի շարժումն. Գրիգոր

⁸¹. Կարթի, անդ, էջ 83-98 (թիւ 123-160):
⁸². Յ. Մանանդեան, Հին Հայաստանի գլխաւոր հանապարհները, Երեւան, 1936, էջ 81-82:

Լուսաւորիչ կ'իջնէ իր կառքէն եւ քար-
լով կը մտնէ Կեսարիա մեծի բազմու-
թեան մը թափօրով, կազմուած ընդառաջ
եկող ժողովուրդէն եւ իրեն ընկերացող
30.000ի բանակէն: Կեսարիոյ մէջ ալ Ղե-
ւոնդի հետ հանդիպումը հանդիսաւոր է:
Ղեւոնդ, Կեսարիոյ Արքեպիսկոպոսը, իր
կղերին հետ՝ եպիսկոպոսարանին առջեւ
սպասման մէջ է: Երբ կը հասնի Ս. Գրի-
գոր՝ Երկուքը կ'ողջագուրուին, յետոյ ե-
պիսկոպոսարան կը մտնեն, կ'աղօթեն:
Հուսկ Ղեւոնդ զինքը իրեն ընկերացող իշ-
խաններու հետ ճաշի կը բռնէ: Ահա դար-
ձեալ մանրամասնութիւններ, որոնք հա-
յերէն բնագրին մէջ անտեսուած են: Հոն
կ'ըսուի. «Եւ անդ տեսանէին զկաթուղի-
կոսն սուրբ Ղեւոնդիոս եւ զմահաւոյն եկե-
ղեցական զուեղս զուեղս սրբոց կղերիկո-
սացն եւ զգասս գասս հրեշտակակիօն
պաշտօնէիցն: Տուեալ ողջոյն եւ պատմեալ
նոցա որ միանգամ եղեալ յԱստուծոյ եւ
մատուցեալ զթուղթ թագաւորին առաջի
սրբոյ քահանայապետին»⁸³:

Քաղաքը այդ շրջանին տօնական օրեր
կ'անցընէ, լուսավառութիւն եւ թափօրներ
կը կազմուին. բայց ինչ որ յունարէն վար-
քին յատուկ է, հոն կը յիշուին թէ Ս.
Գրիգորի կողակիցը, որ զինքը եւ ազգա-
կանները՝ այս առթիւ մէջտեղ կ'ելլեն եւ
սուրբին հետ կ'անցընեն այդ օրերը:

Ձեռնադրութեան մասին հայերէնը կը
զրէ. «Եւ եղեալ ժողով բազում եպիսկո-
պոսաց ի քաղաքն կեսարացոց, զի ձեռ-
նադրեցին զսուրբն Գրիգորիոս»⁸⁴: Բա-
զում եպիսկոպոսներ, ըստ ինքեան չորս
հինգ հատ մը կրնայ իմացուիլ. մինչ յու-
նարէն վարքը կը ճշտէ թէ անոնք քսան
հատ էին, ինչ որ շատ կարեւոր մանրա-
մասնութիւն մըն է մեզի համար. վասնզի
պիտի ծառայէ ճշտելու ձեռնադրութեան
թուականը: Ձեռնադրութեան արարողու-
թեան համար ալ կը զրէ հայերէնը. «Արք-
րով աւետարանաւն եզին ի վերայ զձեռս
ժողովք եպիսկոպոսացն եւ զլիսաւորն Ղե-
ւոնդիոս»⁸⁵: Մինչ յունարէնը զրէ թէ ամ-
բողջ կը նկարագրէ արարողութիւնը իր

հսկան կէտերուն մէջ: Յետ մտնելու եկե-
ղեցին՝ բեմ կը տանին սուրբը, կը բանան
Աւետարանը ու կը դնեն Ս. Գրիգորի վը-
րայ, նմանապէս բոլոր եպիսկոպոսներ
ձեռքերին անոր վրայ դնելով՝ կը կատա-
րեն սովորական աղօթքը, կը հաղուեցնեն
չուրջառը եւ Երեք անգամ կ'ըսեն Արժանի
է, Արժանի է, Արժանի է. ապա կը կա-
տարուի պատարագը, որու ընթացքին կը
կարգացուի Յովհաննու աւետարանին Ես
եմ հովիւնի քաջ հատուածը (Յովհ. Ժ.
10...), որմէ վերջ ամէնքը կ'ողջուեն
սուրբը:

Պրոֆ. Կարիթ համեմատելով ձեռնա-
դրութեան այս նկարագրութիւնը, Բիւ-
զանդական ծէսի մէջ ներկայիս կատար-
ուած արարողութեան հետ, յար եւ նման
կը գտնէ. միայն թէ պատարագի աւետա-
րանը օրուան հետ կապուած է, եւ ոչ թէ
յատուկէն որոշուած ձեռնադրութեան հա-
մար: Մինչ ասորական ծէսին մէջ եպիս-
կոպոսական ձեռնադրութեան առթիւ պա-
տարագի աւետարանը «Ես եմ հովիւն քաջ»
հատուածն է⁸⁶:

Ուրիշ տարբերակ մըն ալ հետեւեալն է.
ներկայ բիւզանդական ծէսին համաձայն՝
նոր օծեալ եպիսկոպոսը կը բազմեցնեն
դահին վրայ, ի նշան իր ստացած իշխա-
նութեան: Այս արարողութիւնը թէեւ Ս.
Գրիգորի ձեռնադրութեան նկարագրու-
թեան մէջ բացակայ է, բայց ան ունի իր
պատճառը՝ որ քիչ վերջ պիտի տեսնենք:
Այսինքն՝ երբ Ղեւոնդիոս կ'արձակէ սուր-
բը, կը յանձնէ նամակ մը, ուղղուած Սե-
բաստիոյ եպիսկոպոսին, անոր յանձնա-
բարելով ընկերանալ Ս. Գրիգորի մինչեւ
Հայաստան, ու հոն պաշտօնապէս բազմե-
ցընել առաքելական աթոռի վրայ: Ուրեմն
այդ արարողութիւնը յետաձգուած է, որ-
պէսզի կատարուի Հայաստանի մէջ, իր
մայր աթոռին վրայ: Ահա մանրամասնու-

83. Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն, Վենետիկ, 1862, էջ 603:
84. Անդ, էջ 604:
85. Անդ, էջ 604:
86. Կարիթ, անդ, էջ 133-134:

թիւն մըն ալ, որ հայերէնին մէջ անհետ
եղած է:

Ագաթանգեղոսի հայերէն ընայլիւրը ու-
նի նկատողութիւն մը՝ որ կարծէք սխալ
հասկացողութեան արդիւնք է. հոն կը
շեշտուի թէ Ս. Գրիգոր Կեսարիոյ մէջ
ընդունեցաւ «Չպատիւ խոնարհութեան
քահանայութեանն Քրիստոսի եւ զբար-
ձրութիւն եպիսկոպոսութեան փառաւո-
րութեան Աստուծոյ զպատիւ մեծ»⁸⁷: Այս
նկատողութիւնը չունի յունարէն վարքը:
Ընդհակառակն Ղեւոնդի պատասխանն նա-
մակին մէջ, ուղղուած Տրդատի, կ'ըսուի.
«Ձեր խնդրանքին վրայ մեր նուաստու-
թիւնը ասիկա աւագերեցութեան աստի-
ճանին բարձրացուցիմք, զոր Հողին սուրբ
նախ կոչած էր հաստատելու համար զձեզ.
Եւ իբր երէց ան ամէն բան կատարեց Ձե-
զի հանդէպ»⁸⁸: Այս խօսքերէն կը տեսնուի
որ Ս. Գրիգոր արդէն երէց կամ քահանայ
էր՝ երբ Հայաստան եկաւ. ու Կեսարիա
գնաց պարզապէս եպիսկոպոսանալու հա-
մար: Հայերէնին մէջ այս փոփոխակին
պատճառը զուցէ անկէ առաջ կու գայ՝
որ Ս. Գրիգոր, Տրդատի առաջարկին վը-
րայ՝ զինքը հովիւ կարգելու՝ որպէսզի
զիրենք մկրտէ, կը հրաժարի ըսելով. «Ոչ
կարեմ հանդարտել վասն անչափակալ
բարձրութեանն զօրել, զի անպատու է
այս պատիւ քրիստոսատուր փառացն ա-
ռաջնորդութեան միջնորդել ընդ Աստուած
եւ ընդ մարդիկ»⁸⁹:

Սակայն այս խօսքերը իմանալու է ե-
պիսկոպոսութեան աստիճանին համար եւ
Հայ ժողովուրդին զուլիս եւ առաջնորդ
կարգուելու առաջարկին համար: Յետոյ
Ղեւոնդի խօսքերն ալ թէ՛ Մեր նուաս-
տութեամբ աւագերեցութեան աստիճանին
բարձրացուցիմք, տեղի տուած են հայե-
րէնին մէջ. «Չպատիւ խոնարհութեան
քահանայութեանն Քրիստոսի եւ զբարձրու-
թիւն եպիսկոպոսութեան...» բոսախաղը
ընելու:

Ս. Գրիգորի վերնագրան ալ նոյնքան
հանդիսաւոր է եւ պաշտօնական: Այս ան-
գամ Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսը եւ բոլոր

ժողովական եպիսկոպոսները, քաղաքին
իշխանը եւ ժողովուրդը կ'ընկերանան Ս.
Գրիգորի մինչեւ քաղաքին դուռը ու ճամ-
բայ կը գնեն: Եւ ինչպէս ըսինք, Ղեւոնդ
կը յանձնէ նամակ մը, Սիւնհոգոսին կող-
մէ զրուած՝ Սեբաստիոյ Պետրոս եպիսկո-
պոսին համար, որպէսզի նոր օծեալ եպիս-
կոպոսը տանի Հայաստան ու հոն պաշտօ-
նապէս բազմեցնէ իր դահին վրայ, ըստ
կանոնի: Յետոյ կը յանձնէ Տրդատի նա-
մակին պատասխանը, ինչպէս նաեւ Յով-
հաննէս Մկրտչի նշխարները, զոր Ս. Գրի-
գոր խնդրած էր: Հայերէնին մէջ այս դե-
ղեցիկ նկարագրութեան փոխարէն՝ կայ
հետեւեալ ընդհանուր բացատրութիւնը.
«Մեծաւ պատուով եւ թղթով եւ ժողո-
վով, զսուրբն Գրիգորիոս անդուստ յբար-
կեցին իշխանօք հանդերձ: Ետուն ողջոյն
եւ յղարկեցին անտի ի շնորհս Տեառն մե-
րոյ Յիսուսի Քրիստոսի»⁹⁰:

Երբ Սեբաստիա կը հասնին, փոխանակ
քաղաք մտնելու՝ կը մնան դուրսը. վրան
կը զարնեն, որպէսզի քաղաքացիներուն
նեղութիւն չպատճառեն: Կեցած տեղերին
ալ յանուանէ յիշուած է յունարէն վարքին
մէջ. հայերէնին մէջ այս մասն ալ գուրս
մնացած է: Պետրոս եպիսկոպոս, որուն
անունը բոլորովին բացակայ է հայերէնին
մէջ, ընդառաջ կ'ելլէ: Այս անգամ Ս.
Գրիգոր քաղաքացիներուն խնդրանքը կը
կատարէ ու վեց օր կը մնայ հոն: Ապա
կու գան Հայաստան: Հոս ալ յունարէն
վարքը ունի կէտ մը որ հայերէնին մէջ
նկատուած չէ, կամ նոյնիսկ փոխուած:
Այսպէս, յունարէն վարքին մէջ կ'ըսուի
թէ երբ Ս. Գրիգոր Հայաստան մտաւ՝
քաղաքներու մէջ եկեղեցիները շինուած
գտաւ ու հոն խաչեր կանգնելէ եւ պատա-
րազ մատուցանելէ վերջ մեկնեցաւ: Ասկէ
կը տեսնուի որ տեղացի ժողովուրդը ար-
դէն իսկ քրիստոնեայ էր, բայց հալածան-
քի պատճառով ծածկուած կ'ապրէր. երբ

87. Ագաթանգեղոս, անդ, էջ 604:
88. Տես վերջը:
89. Ագաթանգեղոս, անդ, էջ 595:
90. Ագաթանգեղոս, անդ, էջ 604:

տեսան Ս. Գրիգորի հանդիսաւոր երթը ի կեսարիա, համարձակութիւն առին բանալու եւ վերաշինելու եկեղեցիները: Ըստ արաբերէն վարքին՝ Պետրոս, որ Գրիգորի կ'ընկերանար, այդ եկեղեցիները կ'օծէր, մինչ յունարէնին մէջ, Ս. Գրիգորն է որ խաչեր կը տնկէ ու պատարագ կ'ընէ:

Աշտիշատի մէջ, երբ արքայական կառքը կը կանգնէ՝ Ս. Գրիգոր կ'իմանայ թէ հոն է որ սուրբերը՝ Յովհաննէս Մկրտիչ եւ Աթանազիոսէս, որոնց նշխարները կը փոխադրէր, կը հաճին մնալ. ուստի կը հրամայէ նոյն տեղը անոնց վկայարանները շինել: Ապա Աստղիկի տաճարին կործանման հրաշքը տեղի կ'ունենայ. որմէ վերջ, կ'ըսէ յունարէն վարքը, Պետրոս պաշտօնապէս բազմեցուց Ս. Գրիգորը առաքելական աթոռին վրայ:

Ասկէ՝ շատ պարզ կ'երեւի թէ Աշտիշատի մէջ արդէն իսկ կար եկեղեցի մը. եւ թէ ան եղած էր աթոռանիստ եկեղեցին: Այդ իսկ պատճառով՝ Փ. Բիւզանդ կ'ըսէ Տարօնի եկեղեցւոյն համար. «Մեծ եւ նախ առաջին եկեղեցին, մայր եկեղեցեացն ամենայն Հայաստանեայց... զի յառաջ նախ անդ շինեալ էր սուրբ եկեղեցին եւ ուղղեալ սեղան յանուն Տեառն»⁹¹: Այս խօսքերն ալ կը յայտնեն թէ առաջուրնէ կար հոն եկեղեցի մը եւ դեռ Գ. դարուն՝ մայր ամենայն եկեղեցեաց Հայաստանեայց կը կոչուէր: Ապա թէ ոչ, Ղեւոնդ՝ Պետրոսի չէր յանձնէր Գրիգորը տանիլ Հայաստան ու հոն բազմեցնել առաքելական աթոռի վրայ: Կարելի չէ մտածել թէ Ս. Յովհաննու եւ Աթանազիոսի նշխարներուն համար շինուած վկայարանին համար ըլլայ խօսքը, որովհետեւ ան Փաւստոսի մէջ գատէն յիշուած է իբրեւ «Ի ներքոյ քան զնա (մայր եկեղեցին) մարգարէանոցն Յովհաննու. եւ անոր մօտ՝ տուն Տեառն Հանդիստ Առաքելոց» կոչուած տեղը: Ազաթանդեղոսի հայերէն խմբագիրը սխալ

հասկցած է եւ Փաւստոսէն փոխ առնելով նոյն բացատրութիւնը՝ կրկնած է իբրեւ թէ Ս. Գրիգոր «Նախ անդ արար սկիզբն շինելոյ եկեղեցեաց եւ ուղղել սեղան յանուն սուրբ Երրորդութեանն եւ կազմել աւագան մկրտութեան»⁹²: Յունարէն վարքին մէջ չկայ նման բացատրութիւն. մանաւանդ թէ յայտնի կ'երեւի որ հոն կար արդէն իսկ եկեղեցին եւ եպիսկոպոսական աթոռ եղած էր նախապէս, այդ իսկ պատճառաւ՝ կ'ըսուի թէ Աշտիշատի մէջ բազմեցաւ առաքելական աթոռի վրայ:

Գուցէ այս բացատրութեան հետ համեմատելու է Փաւստոսի մէջ՝ Յուսիկի ձեռնադրութեան առթիւ ըսուածը. «Եւ նատուցին զնա յաթոռն առաքելոյն Թադէոսի եւ յաթոռ իւրոյ հաւուն մեծին Գրիգորի եւ դարձան անդրէն մեծաւ խնդութեամբ, եկեալք առողջութեամբ յաջողեալք հասանէին յԱյրարատեան աշխարհն»⁹³: Ուրեմն հոս Աթոռ բազմեցնելու արարողութիւնը տեղի կ'ունենայ, եւ ան՝ նախ քան Վաղարշապատ դալը. բնական է մտածել թէ այս արարողութիւնն ալ հոն տեղի ունեցած է, ուր որ Ս. Գրիգորի համար եղած էր: Փաւստոսի մէջ նոյն տեղը Աթոռ Ս. Թադէոսի կը կոչուի, իսկ յունարէն վարքին մէջ Առաքելական աթոռ: Հարցին մէջ աւելի խորանալու պէտք չունինք, մեր նիւթէն չհեռանալու համար: Կը բաւէ տեսնել ու համոզուիլ որ յունարէն վարքին մէջ պատմուածները շատ աւելի հարազատ են ու մանրամասն տեղեկութիւններով լի, որոնք կը հաստատուին նաեւ Փաւստոսի վկայութեամբ ալ. մինչ Ազաթանդեղոսի հայերէն խմբագրութիւնը համառօտուած, փոփոխուած, երբեմն ալ սխալ տեղեկութիւններով, կը մատնանշէ յետին ձեռք:

(Շարունակելի)

Հ. ՊՕՂՈՍ ԱՆԱՆԵԱՆ

91. Փ. Բիւզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1933, էջ 41:

92. Ազաթանդեղոս, անդ, էջ 610:

93. Փ. Բիւզանդ, անդ, էջ 40-41:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆՇԽԱՐՆԵՐ ՕՏԱՐՆԵՐՈՒ ՔՈՎ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՇԻՆԹՊԵՐԿԷՐԻ ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ի ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Յովհաննէս Շիւթպերկէր՝ Հունգարիոյ Սիկիմունտ քաղաքին հետ Արեւելք կը մեկնի յաշակոյթեան մը համար անհաւատներու դէմ, 1394ին, ու հոն գերի բռնուելով՝ 33 տարի կը մնայ քաղաքներու մէջ, երկար ատեն շրջելով նաեւ Հայաստան եւ հայկական շրջանակներու մէջ, մինչեւ որ կը յաջողի փախչիլ եւ տուն վերադառնալ: Դարձնի վերջ՝ կը գրէ իր յուշերը, որոնց մէջ ստեպ կը հանդիպինք նաեւ հայկական նիւթերու: Բայց մասնաւորապէս իր գրութեան վերջին գլուխները ամբողջովին հայերուն նուիրուած են (62-66 գլուխները), որոնցմէ վերջ իր վերադարձի նամարդուքիւնը միայն կայ՝ մէկ գլուխի մէջ ամփոփուած: Հուսկ կը դնէ հայերէն եւ քաղաքներէն լեզուներով «Հայր մեր» ազօքքը, իբր պագոյց կարծես իր պատմածներուն վաւերականութեան:

Շիւթպերկէրի յուշերու չորս ձեռագիրներ գոյութիւն ունին, 1443-1448 տարիներէն, գերմաներէն, որոնց մէջ լատինով օրինակը կը նկատուի Հայտելպերկի ձեռագիրը, որմէ եղած է նաեւ անգլիերէն քարգմանութիւնը, որու յառաջաբանէն կ'ամփոփեմ այս տեղեկութիւնները: Կան դարձեալ գանագան հրատարակութիւններ. առաջինը 1473ի տեսնենքը կատարուած է հարաւորապէս: որուն ապա կը հետեւին ուսումնարար (19 հրատարակութիւններ) մինչեւ 1866: Սակայն այս հրատարակութիւններէն շատերը աղաւաղուած են յաւելուածներով կամ յապաւումներով:

Ս. Ղազարու գրատան մէջ ունինք ուղղակի Հայտելպերկի ձեռագրէն քարգման-

ուած անգլիերէն լեզուով հրատարակութիւն մը, հետեւեալ խորագրով.

The Bondage and Travels of JOHANN SCHILTBERGER, a native of Bavaria, in Europa, Asia, and Africa, 1396-1427. Translated from the Heidelberg MS. edited in 1859 by prof. Karl Friedrich Neumann, by Commander J. Buchan Telfer, R. N., London. Printed for the Hakluyt Society. MDCCCLXXIX.

Շիւթպերկէրի գրութիւնը շատ հետաքրքրական է՝ պատմական, ազգագրական, ծիսական եւ մինչեւ իսկ լեզուական տեսակետներով. թէեւ մէջը յիշուած հայերէն բառերը չափազանց աղաւաղուած են, (զոր փակագծի մէջ կը դնեմ՝ ըստ անդրիական թարգմանութեան), մանաւանդ այս աղաւաղումները դեռ աւելի զգալի են «Հայր մեր»-ին մէջ. սակայն ասոնք կարելի է վերագրել օրինակողներու եւ հրատարակիչներու հայերէն լեզուի անգիտութեան, եւ ոչ Շիւթպերկէրի:

Գրութիւնը, ինչպէս ընթերցողն ալ պիտի տեսնէ, պարզ եւ մանկական է, ամբողջ պատմութեամբ հեփեաթի մը քարտուկներ կը գագոյնի, մանաւանդ որ կան նաեւ առապելներ ալ մէջերուած, գոյս հեղինակը գիտակցութեամբ կը կրկնէ՝ աւելի համելի դարձնելու համար իր գրութիւնը. հետաքրքրական է այնու որ կը ներկայացնէ ժողովրդական համոզումներն ու աւանդութիւնը՝ կարգ մը պատմական խնդիրներու մէջ:

ՇԱՆՕԹ. ԹԱՐԳՄԱՆՁԻՆ